

Marcel van Ool

De Aarde, opnieuw

Over het terugvinden van de Plek

KNNV Uitgeverij

© 2023 Marcel van Ool en KNNV Uitgeverij, Zeist

Vormgeving en omslagontwerp | Sam Gobin
Omslagillustratie | Gustav Klimt, *Obstbäume am Attersee* (uitsnede), 1901
(WikiArt)

ISBN 978 90 5011 9184
NUR 410

www.knnvuitgeverij.nl

Natuur ontdekken en beleven

KNNV is dé uitgever van informatieve boeken over natuur & duurzaamheid. Je vindt bij ons inspirerende boeken op het gebied van Groene Lifestyle, Kind & Natuur, Wildlife & Reizen, Filosofie & Wetenschap. Daarmee geeft de uitgeverij waardevolle kennis door aan een breed publiek. Zo dragen we bij aan de bescherming van de Nederlandse natuur én aan het plezier dat je eraan beleeft.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

‘I believe ... that a flower petal or a little worm on the path conveys much more than all the books of the entire library. With letters and words one can’t convey anything.’

Uit: Hermann Hesse, *Narcissus and Goldmund* [1930],
Engelse vertaling uit 1993

Voorwoord

Dit is een wat ongewoon boekje. Ik noem het dan wel een essay, en het is ook zeker een proeve, maar er is geen sprake van een klassiek betoog. Er wordt niets verdedigd, al hoop ik dat twee zaken de lezer bij zullen blijven. Allereerst: de rede en het gemoed zijn 'heel de wereld niet'. Er ligt nog iets achter die twee dat pas ervaarbaar is op het moment dat de verhalen die we over de dingen vertellen stoppen. Maar wanneer het verhaal stopt, is er ook geen taal meer. Dan valt er dus eigenlijk niets meer te zeggen. Maar ik heb het hier toch geprobeerd. Vooral ook omdat er iets kostbaars (bij gebrek aan een beter woord) tevoorschijn komt, wanneer je niets oplegt aan alles om je heen. De Aarde is als nieuw, en alles in de natuur lijkt iets van een schittering te hebben, ook 'het rottende hout en het gevallen blad' zoals ik aan het eind van mijn vorige publicatie, *Het innige landschap*, schreef. Nu vond ik het interessant te kijken naar wat er over dit soort natuurervaringen is gezegd.

Daarnaast benoem ik het belang van de Plek. Het hebben van een plaats in de natuur, juist in de buurt, is om veel redenen belangrijk. Daar zijn hele rapporten over geschreven waarin de gezondheidseffecten soms worden aangetoond en vaak vermoed. Ik laat ze hier achterwege. In eerste instantie was ik geboeid door het feit dat in mijn familie vroeger de natuur niet bewust werd opgezocht. Die was er gewoon. In mijn jeugd begon dat te veranderen. Natuur werd een bestemming.

Het gaat mij er niet om dat te veroordelen, maar ik besef wel dat de wereld overvliegen je niet dicht bij de Aarde brengt. Reizen gaat toch altijd over afstand terwijl de Plek het tegenovergestelde is; daar ben je (al). En omdat die dicht bij huis is, ben je er vaak. Schrijfster Marjoleine de Vos, die haar Plek op het Hogeland vond, zegt: ‘Het duurt altijd zo’n poos voordat je een landschap écht ziet. Eén keer wandelen ergens is als geen keer wandelen, je hebt een indruk, maar je weet nog niet waar het altijd zompig is in de herfst, waar je zo’n mooi doorkijkje hebt, waar je ’s ochtends even in de zon kunt zitten... Je moet het landschap een beetje wórdén, door herhaling.’

Die herhaling is belangrijk. Het gaat om het ontmoeten van ‘het zoete zelfde dat geliefd is omdat je het kent’, als ik George Eliot wat vrij mag vertalen. Daarbij is ‘hetzelfde’ natuurlijk nooit helemaal hetzelfde. Verandering is nu eenmaal de aard van alle dingen. Maar binnen onze ervaringshorizon zijn er elk voorjaar de sleutelbloemen, voordat de bladeren van de beuken zich ontrollen en het zonlicht nauwelijks nog de bodem bereikt. Ik maak het elke lente mee, en het is telkens alsof in die gebeurtenis iets van de grote wereld doorschemert. Ook dat is ‘De Aarde, opnieuw’.

Tot slot iets van een waarschuwing aan de lezer. Ik bewandel heel wat zijpaden, daar worden de grootste schatten gevonden. Die zou je moeten laten liggen als je een vlot betoog wilt houden. Maar dat is dit dus niet; een verhaal dat in een rechte lijn wordt verteld. Maar voor wie de twee zaken die ik net benoemde in het achterhoofd houdt, is wat volgt geen dwaaltocht maar een veldverkenning.

Marcel van Ool

Mijn grootmoeder dacht er nooit over na de natuur op te zoeken. Die was er gewoon. Achter het erf begon, zonder noemenswaardige scheiding, het dal van de beek met langs de oevers de bossen met hun bronnetjes. Mensen kwamen er om te wandelen en te spelen, bloemen te plukken, bramen en paddenstoelen te oogsten en heel soms werd er gejaagd of gestroopt. Maar alles werd vooral met rust gelaten.

Ook het bewerkte land was een thuis voor planten en dieren van allerlei aard. De weides en fruitgaarden omzoomd met meidoornhagen, kleine graanakkers vol korenbloemen en klaprozen, de talloze overhoekjes; die waren eigenlijk ook natuur. Of, als je ecooloog uit een bepaalde school bent, halfnatuur⁽¹⁾ waarmee gewezen wordt op landschappen (of soms alleen op vegetaties) waar de menselijke bemoeienis, meestal land- of bosbouwkundig, duidelijk aanwezig is maar waar soorten uit de oorspronkelijke, wilde natuur prima gedijen. Worden deze terreinen later tot natuurgebied verklaard, dan is het zaak het beheer voort te zetten zoals dat altijd al gebeurde. Niet alleen om dezelfde omstandigheden te garanderen (binnen een bepaalde dynamiek), maar ook omdat erbuiten de vooruitgang raast, daar vinden plant en dier geen toevluchtsoord meer. Uiteraard zag mijn oma wel verschil tussen natuur en halfnatuur maar de begrippen behoorden niet tot haar vocabulaire. In haar wereld waren die domeinen immers ook niet strikt gescheiden. Buiten was het een lappendeken, niet al te strak gestikt en met

veel rafelrandjes. Natuur, halfnatuur en cultuur liepen in elkaar over en raakten elkaar overal. Natuurontwikkeling, waarbij de mens basisvoorwaarden schept en zo als het ware soorten uitnodigt (weer) bezit te nemen van een gebied (of ze daar zelf introduceert), bestond nog niet.

Vanaf de jaren vijftig van de vorige eeuw veranderde de wereld waarin mijn oma leefde in een enorm tempo. Allerlei zaken die in sommige delen van het land al langer gebruikelijk waren, deden hun intrede. Meidoornhagen werden gerooid en vervangen door prikkeldraad. Tegelijkertijd verdwenen de hoogstambomen en de percelen werden groter. Zandpaden werden verbreed en kregen verharding, net als de holle wegen. De beek trok men recht. Door zaadschoning en de komst van onkruidbestrijding zag je op de herverkavelde akkers geen planten meer 'die er niet thuishoorden'. Overal in het groen verzeen nieuwbouwwijken. Het eerste bordje 'Vogelreservaat, verboden toegang' verscheen.

Toch, toen ik opgroeide in de jaren zeventig was er van alles nog genoeg over. Althans in mijn beleving, ik had immers geen werkelijk besef van wat verdwenen was. Dat bestond alleen in verhalen: hoe je vroeger de nachtegaal hoorde bij de bosrand, de leeuweriken boven de velden. Al die veranderingen in het landschap die na de oorlog waren ingezet, gingen nog gewoon door maar ik had er wel mijn Plek.

De Plek, met hoofdletter, heeft geen strakke definitie. Ze is, eerder nog dan een ruimtelijk afgebakend geheel, een mogelijkheid om in contact te treden met de natuur. Waarbij, en dat is wel een voorwaarde, die natuur over een mate van spontaniteit beschikt. Dat wil zeggen (deels) zichzelf is. Het gaat daarbij

altijd om gradaties, zeker in ontgonnen, ontworpen en beheerd Nederland. Een grasspriet is uiteraard niets anders dan zichzelf, maar er is een enorm verschil tussen een gazon met maar één soort gras dat kort gehouden wordt en een grasland dat mag uitgroeien en waar vele tientallen andere plantensoorten in staan, die een habitat zijn voor insecten die op hun beurt weer als voedsel voor vogels en vleermuizen dienen. Ook wanneer dat grasland gemaaid wordt, wat binnen een regime gebeurt en dus weinig spontaniteit kent, dan is het nog steeds een geweldige plaats van ontmoeting met de niet-menselijke natuur. Zeker als er stukken tegenaan liggen waar verder niets mee gebeurt en waar bijvoorbeeld een ree kan rusten. En misschien is er wel een ven of een ander watertje en voelen amfibieën zich er ook thuis. Op de Plek gaan de snelste veranderingen bij voorkeur nog steeds volgens de natuurtijd; dat wil zeggen dat de seizoenen, dag en nacht, eb en vloed het tempo bepalen. De grootte van de Plek is niet vastgelegd; het kan om flinke delen van een beekdal gaan, of de omgeving van een stad of dorp. Maar de Plek zal in zijn geheel niet groter zijn dan wat je vanuit huis in een dag kan lopen. De Plek moet de mogelijkheid bieden om er op z'n minst af en toe alleen te zijn en terwijl je best weet hoe fijn het er de vorige keren was, welke planten en dieren je er ontmoette, ben je niet uit op een herhaling van die ervaring. Je bent er eigenlijk doelloos. De Plek vinden (je gaat er niet naar op zoek – je weet het wanneer je er bent) is als het ontmoeten van een grote liefde. Het gebeurt één, misschien twee keer in een leven dat het hart zich zo verbindt. De Plek kan buiten verdwijnen, wat in voortdurend veranderend Nederland vaak het geval is, maar zit altijd in jou. De Plek is dan een rijke verzameling van herinneringen en deel van jouw identiteit, maar het gemis van de daadwerkelijke plaats schrijnt.

In 2021 schreef ik in *Het innige landschap* over mijn Plek. Dat boekje eindigde met een beschrijving van hoe schitterend en telkens nieuw alles daar is: de bosanemoon, de beek, maar ook het gevallen blad en het rottende hout.

Maar dat ‘alles’ is inmiddels wel veel minder dan dat het ooit was. Iedere keer dat ik er kwam was er weer een stukje verdwenen of aangetast. Ook ik zat met meer herinneringen dan actualiteit. Ik heb weinig aanleg voor nostalgie omdat ik heel sterk besef dat ik niet terug in de tijd kan, zelfs om dat te veel in gedachte te doen, staat me tegen. Maar er was wel sprake van melancholie. In dat woord zitten het Griekse ‘melas’ (zwart) en ‘chole’, wat gal betekent. In de humorenleer werd er neerslachtigheid mee aangeduid, nu staat het vaak voor een soort dromerige droefheid waar romantici aan ten prooi vallen. Voor mij zit er echter een giftiger element bij: bitterheid.

In de winter nadat *Het innige landschap* uitkwam, bezocht ik mijn oude Plek. Daartoe moet ik, sinds ik dertig jaar geleden naar de stad verhuisde, een reis naar het Zuiden ondernemen, en in die zin valt ze niet meer binnen de losse definitie van de Plek: ze is immers niet meer zomaar vanuit huis op te zoeken. Zo’n tocht krijgt iets van een pelgrimage. Wat er als kind gewoon was, zie ik nu bewust. Altijd zoek ik de oude wei met sterappelbomen op.⁽²⁾ Het is de laatste in zijn soort van het dorp. Er voert een landweg langs die er al eeuwen ligt. Mijn moeder en grootmoeder wandelden er ook al. Ik had de verhalen over de appeltjes van hen gehoord. Ze werden in september geoogst en op stro gelegd. Rond Sinterklaas waren ze egaal rood en gereed om opgewreven te worden tot ze rondomronde glommen. Dan waren ze de verwachte verrassing in de schoen. Dat was in de tijd dat wanneer

de kermis naar het dorp kwam de armste kinderen een ui kregen om van te snoepen.

Elk jaar stonden er minder appelbomen in de wei, totdat er nog maar een over was. Die hield jarenlang stand. In 2018, het jaar met twee hittegolven, floreerde hij. Ik dacht dat hij er voor eeuwig zou zijn. Maar zo’n solitair is kwetsbaar, zeker daarboven op het plateau waar de wei open ligt voor de wind. Ergens in de late herfst moet hij zijn omgewaaid. De kroon was al opgeruimd, alleen de stomp met een flinke scheurwond stond er nog. Het was een symbool. Iets was echt voorbij.

•
Ondertussen had zich ook een klein wonder voltrokken, of anders gezegd, een tweede grote liefde diende zich aan. In het eerste coronajaar met zijn lockdown begon ik veel meer te wandelen. Eerst een beetje door de buurt, toen de stad uit, langs de provinciale weg die ineens stil was, helemaal tot aan landgoed S. Ik kwam daar wel vaker; met vrienden werd er gepicknickt en de bosweide met wilde hyacinten was in het voorjaar een doel op zich. Maar nu was het anders.

Ik liep het stenen poortje door en er opende zich iets. Het was alsof ik de natuur opnieuw zag - alsof ik op de zesde scheppingsdag mocht meekijken. Dat lijkt wat te veel van het goede als ik het zo formuleer. Maar Adam, toen zelf net geschapen, moet voor hij aan het namen noemen sloeg, de natuur bekeken hebben zonder dat hij er iets uit zijn geest aan op kon leggen. Geen concepten, ideeën of formules, niet eens een gedachte. En al helemaal geen oordeel, dat zou hij immers pas kunnen na het eten van de vrucht van de boom van kennis van goed en kwaad. Zijn geest was (nog) helder.

Op die dag was er iets fris ('zuiver en opwekkend, geen sporen van verval of bederf vertonend', zegt het woordenboek) in het landschap op S., waar het zonlicht in dauwdruppels uiteenspatte, en in mij. Ik had mijn Plek teruggevonden. Wat alles te maken had met dat ik er open voor stond en dat er zich zo'n bijzondere plaats in de buurt bevond.

Voordat ik meer van mijn Plek laat zien, eerst een besef. Een Plek is er vooral in contrast met 'de rest'. Ze is het andere naast of buiten het gangbare. In die zin had mijn grootmoeder nooit een Plek met hoofdletter. Haar wereld was heel. Waarbij ik haar leven verder niet romantiseer: er moest vreselijk hard gewerkt worden om überhaupt te kunnen bestaan. Maar mijn wereld is nooit heel. Ik ben modern. Dat wil zeggen ik denk in paren van tegenstellingen: natuur en cultuur, lichaam en geest, verstand en gevoel enzovoorts. In de filosofie, de wetenschap en in de meeste kerkleren bestond dat dualisme al eeuwen maar het had lang niet overal het volksgeloof gekleurd. In mijn tijd bepaalde het alles: opvoeding, onderwijs en nog een restje van het geloof. In eerste instantie lijkt het onschuldig, of sterker nog, objectief. 'Het is toch zeker zo dat je die onderscheiden kunt maken?' Wellicht, maar alleen op een bepaald niveau, dieper of juist oppervlakkiger is er helemaal geen sprake van.

Vooraf het tegenover elkaar zetten van lichaam en geest is problematisch. Het zorgt ervoor dat elk individu zichzelf als (een door de huid) begrensde, op zichzelf staande eenheid ziet die wordt aangestuurd door een soort processor; de hersenen. Ons hele denken en handelen is van deze gespletenheid doortrokken. Zelfs nu er ook in de populaire wetenschap⁽³⁾ steeds vaker berichten doordringen dat dit beeld dat we van onszelf hebben

niet strookt met de werkelijkheid, blijft het hardnekkig voortbestaan. Wel zijn er altijd wijzen geweest die uit ervaring wisten dat er achter die kennelijk logische begrippenparen iets anders schuilgaat. Of nou ja schuilgaat, eerder zich in alle glorie toont, als je maar kijkt.

Maar ons zicht wordt belemmerd. En dat heeft alles te maken met die processor, althans met hoe we hebben geleerd hem te gebruiken. Niet alleen slaan we er vanaf de geboorte data in op (dit is papa, dit is eten en dat ben jij) ook rijgen we gedachtes aaneen tot verhalen, over wie we zijn en wat de wereld om ons heen is. In ons is voortdurend een verhalenmaker aan de gang. Daar valt niet zomaar aan te ontkomen; het is een gevolg van onze 'bedrading' en hoe we die gebruiken wordt doorgegeven in onze cultuur. Aan het gedachte (of bedachte) verhaal ontleen we stabiliteit en identiteit⁽⁴⁾: ik denk dus ik ben, in de beroemde woorden van de zeventiende-eeuwse filosoof René Descartes. Waarbij we vaak voor het gemak vergeten dat Descartes (nog) een God nodig had. Hoe kon hij anders weten dat het gedachte waar was, vroeg hij zich af. Voor hij daar zekerheid over had was er een angstig besef: Mundus est Fabula, de wereld is een verzinsel. Hoe wist hij of hij droomde of waakte? Wat als alles, het hele aardse bestaan, een illusie is, geschapen door een kwade geest (genius malignus)? Descartes raakt hier aan het absolute fundament van het denken en misschien heeft hij gezien dat het op los zand gebouwd is. Hij schreef: 'Ik ben zo in de war geraakt, dat het lijkt alsof ik onverhoeds in een diepe draaikolk ben gevallen, zodat ik op de bodem geen vaste voet krijg maar ook niet omhoog kan zwemmen.'

Om uit die maalstroom zonder bestaanszekerheden te geraken had hij een volmaakte God nodig, die zou immers niet als

een kwade geest de mens illusies voorhouden. Bovendien gaf Hij de mens het vermogen om onwaarheid te corrigeren. God garandeert dus de betrouwbaarheid van de kenbaarheid. Al is het oppassen met de zintuigen: die zijn niet betrouwbaar. De zon lijkt immers maar een schijfje in de lucht, terwijl we door de wiskunde wel beter weten. In zijn *Meditaties* (1641), waarin deze redeneertrant is opgetekend, is het denken superieur omdat het zekerheid verschaft. Je mag niet concluderen 'ik loop dus ik besta', zoals hij in een brief over zijn werk uitlegt. Dat is betwifelbaar. Maar dat je twijfelt is zeker. Het denken kan je niet worden afgenomen, waaruit volgt: ik ben, ik besta.⁽⁵⁾

In andere werken⁽⁶⁾ maakt Descartes een absoluut onderscheid tussen lichaam en geest. De zintuigen, de verzamelde zintuigelijke indrukken, de ideeën die zich op grond daarvan in ons vormen, de verbeelding en het geheugen zijn allemaal lichamelijk, schrijft hij. Alleen de redelijke ziel is niet stoffelijk.⁽⁷⁾ Dat is het beroemde dualisme van Descartes dat sterk verankerd is in de westerse cultuur en ook mijn vorming bepaalde.

Verder is God volgens Descartes niet aanwezig in de schepping maar Hij had in zijn perfectie als eerste beweging wel alles als een groot raderwerk in gang gezet.

Van sommige natuurbeschermers hoor je dat bij Descartes de verruïnering van de Aarde is begonnen. Zo eenvoudig is het natuurlijk niet, en vanuit zijn werk als filosoof lopen niet zomaar rechte lijnen naar de gang van zaken in de wereld. Maar je kunt Descartes zien als een van de grondleggers van een modern wereldbeeld waarin de mens centraal staat. Daartoe moest wel eerst God uit het denken verdwijnen.

In 1748 bracht de Franse legerarts en filosoof Julien de Lamettrie een beroemd geworden boekje uit onder de titel *De mens een machine*. In zijn pamflettistische werkje, dat breed circuleerde in de salons van de intelligentsia, ontkracht De Lamettrie het idee dat het de ziel is die de mens beweegt. Nee, de mens is een uurwerk waarin alles als bij een automaat functioneert: het wordt koud en zie, de poriën sluiten zich, bij fel daglicht vernauwt de pupil zich en beschermt zo het netvlies en bij prikkeling strekt de mannelijke roede zich. Voor De Lamettrie was alles materie. Vragen naar 'iets' dat achter deze materie zou kunnen liggen, noem het kracht of beweging, wees hij categorisch van de hand. Ook de (natuurlijke) moraal berust op een gevoel, dat als elk ander gevoel, uit de structuur van het organisme voortvloeit. Zij vooronderstelt geen opvoeder, wetgever laat staan Openbaring. Heel interessant, en zeer afwijkend van wat Descartes zei, is het verschil tussen mens en dier bij De Lamettrie. Volgens hem is dat niet absoluut: mensen hebben hooguit beter doorbloede hersenen, of wat spreekwoordelijke radertjes en veertjes meer. Maar beide zijn uit 'eenzelfde soort leem gemodelleerd'. De Lamettrie week op meer punten af van Descartes. Zo zei hij: 'De vermogens van de ziel hangen zozeer af van de goede organisatie van de hersenen en het lichaam, dat zij kennelijk niet meer zijn dan die organisatie zelf.' Wat de directe invloed was van zo'n opmerking, of van het werk van een hele rij verlichtingsdenkers, is moeilijk te zeggen. Maar het is een stap op weg naar het individu dat zichzelf als een systeem op zich beschouwt.

Terwijl de secularisatie in intellectuele kringen langzaam inzette, omarmde een steeds bredere groep een idee dat in zijn basis is terug te voeren op Descartes, namelijk dat de mens

zichzelf bepaalt. En dat hij niet bepaald wordt door God of de kosmische orde, wat het geval was in oudere denkmodellen. De rede (bij Descartes door God gegeven) is alleen in zichzelf gegrond: 'Wat denken is, lijkt ik nergens anders vandaan te hebben dan uit mijn eigen aard' zei de filosoof. En alhoewel hij zelf het idee aanhing van een ingeboren godsbesef, had hij toekomstige filosofen de redeneerwijze geleverd om zich los te denken van externe bepalingen.

Daarmee begint de werkelijke ontdekking van het zelf, van het individu, van een zichzelf sturend denken als hoogste ideaal voor de menselijke ontwikkeling en zelfverwezenlijking. Wil dat goed gaan, dan zou daar een verantwoordelijkheidsgevoel bij horen. Maar dat is vaak niet zo. En dan leidt dat ideaal, zo is talloze malen geanalyseerd, tot een maatschappij die bestaat uit louter dragers van individuele rechten, die ten behoeve van zichzelf de hen omringende natuur en haar schepselen als grondstoffen en werktuigen beschouwen. Maar die autonome dragers betalen daar wel een prijs voor: buiten dat (vermeende) zichzelf sturend denken zijn zin en doel weggevallen, met als resultaat nihilisme.

Termen als 'atomisering' (elk mens een op zichzelf staande eenheid) en het consumentisme waarmee men het nihilisme probeert te verbloemen (kopen om niet niets te voelen) zijn terugkerende thema's in het intellectuele debat. Maar het is niet zo dat van die onderwerpen, althans voor de coronacrisis en de oorlog, iets in negatieve zin blijkt uit het statistisch geluksonderzoek. Daarin geven Nederlanders zichzelf altijd hoge cijfers. De (voorspelde) gigantische achteruitgang van de

soortenrijkdom op Aarde, de precaire toestand van natuurlijke systemen; ze zijn geen aangetoonde factoren die meespelen voor het geluksgevoel van de Nederlander. Dat kan aan de onderzoeken liggen, die geen sturende vragen mogen bevatten. Maar in mijn optiek zegt het ook (juist) iets over hoe we de Aarde op afstand hebben geplaatst. Ze is ons geen zorg. Tenminste niet in dit soort research. Uit marktonderzoek van Ipsos (2021) blijkt wel dat zeven op de tien Nederlanders zich zorgen maakt over klimaat. Maar daarbij gaat het niet over wat klimaatverandering betekent voor de natuur of de Aarde, maar vooral over de eigen positie die wordt aangetast.

Wanneer het over meetbaar geluk gaat, blijkt ook het internet, door opiniemakers vaak gezien als facilitator van de atomisering (iedereen aan de ego-branding), niet het kwaad te zijn waar het voor gehouden wordt. Sterker nog, de 'connectiviteit' die toeneemt door het internet, maakt ons gelukkiger. Zeggen onderzoekers. Maar zou dat het hele verhaal zijn? Er bestaat (als metafoor tenminste) ook zoets 'als de rat die zich dood eet aan suiker'. Massaal gebruikte *socials* (facebook, instagram, twitter) zijn gebouwd met in het achterhoofd de verslavingsgevoeligheid van de gebruikers. De biologische of sociale noodzaak van contact wordt dusdanig gemanipuleerd dat je geen weerstand hebt tegen wat het scherm je biedt.⁽⁸⁾ Dat maakt steeds meer deel uit van jouw wereld. De rat, in een kunstmatige omgeving met een eindeloze voorraad, handelt naar zijn aard (energie opslaan) en 'vergeet' als het ware zijn oorspronkelijke habitat, zoals de mens de Aarde vergeet. Eindeloos verbonden ja, maar ook volledig afgescheiden.

Er zijn overigens genoeg denkers en schrijvers die zand in de machinerie strooien door elk op hun eigen manier te zeggen: stap eens uit het verhaal, kijk eens of er zich iets (of misschien wel niets) achter het beeld bevindt van hoe zaken worden voorgesteld. In de tweede helft van de negentiende eeuw, toen het sciëntisme opkwam dat stelde dat de wetenschap alle vragen zou beantwoorden ('tot God aan toe') en alle problemen zou oplossen, zette de Duitse filosoof Friedrich Nietzsche daar iets heel anders tegenover. Hij wees erop dat het instrumentarium waarmee de onderzoeker de werkelijkheid te lijf gaat, door hem zelf bedacht is. De menselijke rede is daarmee tot de maat der dingen gemaakt. Hij schreef: 'Alle wetmatigheid die ons in de beweging van de sterren en in chemische processen zo imponeert, valt in de grond van de zaak samen met die eigenschappen die we zelf in de dingen aanbrengen, zodat we onszelf ermee imponeren.'

Dat we onszelf vertellen wat de dingen zijn, ook wanneer ze (nog) onkenbaar zijn, werd al geconstateerd door Erasmus in zijn *Lof der Zotheid* (1509). Hij heeft het over de natuurfilosofen en schrijft: 'Zij bouwen ontelbare werelden als zij de zon, de maan, de sterren, de banen der planeten met een duimstok of meetlint opmeten, (...) alsof ze secretaris van de natuur zelf zijn geweest, de architect van alle dingen, en alsof ze uit de godenvergadering naar ons toegekomen zijn.'

In 1865 merkte de wetenschapshistoricus Friedrich Lange op hoe de grote Isaac Newton verbouwereerd achterbleef nadat hij de gravitatiewet had gepubliceerd (1687). Die natuurwet beschrijft de aantrekking tussen voorwerpen door de zwaartekracht en bevestigt ook hoe de beweging van de planeten verloopt. Maar voor Newton bleef de vraag 'wie zette de planeten in beweging?'

overeind. In 1717 vond hij nog steeds dat zijn formulering geen fundamenteel antwoord gaf. Maar de loop van de geschiedenis bepaalde anders. Lange: 'Newtons materiaal [waarin hij vertwijfeld is] werd genegeerd en de wiskundige wet zelf werd de plek gegeven van natuurkundige oorzaak.' Vanaf dat moment gaat de bètawetenschap over voorspellen van gedragingen in de natuur, weer te geven in modellen. Ze zegt niets over wat natuur is en de vraag of er iets achter het model schuilgaat hoort thuis in de metafysica die in de filosofie wel een status behoudt maar volledig uit de denkkaders van de onderzoekers is gebannen.

Er is sindsdien uiteraard monumentaal breinwerk verricht. Het 'speelveld van de metafysica is verkleind', zoals de fysicus en filosoof Hans Plets het uitdrukt. En het is allang niet meer zo dat de werkelijkheid als een mechaniek wordt beschouwd. Maar het is ook alsof de wetenschap zich om een leegte heen beweegt.⁽⁹⁾ Zeker wanneer blijkt dat theorieën en wetten op het kleinste of grootste niveau niet toepasbaar zijn, of dat wetenschappers niet (of nauwelijks) voorbij een bepaald punt kunnen kijken, zoals de oerknal. Deeltjesfysicus Margriet van der Heijden formuleert het zo: 'De wiskundige taal, van de relativiteitstheorie en van quantummechanica, is pas bruikbaar vanaf een later moment, "in den beginne", toen er al iets was. De oerknal zelf is een singulariteit: een limietgeval waarover geen uitspraak valt te doen.' De werkelijkheid de maat nemen op het niveau van elementaire deeltjes lukt niet; die hebben geen eigenschappen vóór je ze meet. Die constatering kreeg in 1927 de schitterende naam 'onzekerheidsprincipe van Heisenberg'. De hedendaagse filosoof en computerwetenschapper Bernardo Kastrup zegt zelfs dat de werkelijkheid niet materieel verklaard kan worden,

waarmee hij zich onbevreesd op het terrein van de metafysica begeeft. Ik kom nog bij hem terug.

Terwijl zich in het hart van de wetenschap een raadsel bevindt, blijkt daar niets van in onze omgang met de dingen. Daar behoudt de rede haar verheven plek, we benaderen de wereld en richten die in alsof zij redelijk is of, wat vaker het geval is; tot een begrijpelijke plaats gemaakt moet worden.

In 1917 gaf de Duitse socioloog Max Weber voor studenten van de universiteit van München een rede ter gelegenheid van de opening van het academisch jaar. Een zin, of eigenlijk een woord daaruit is heel bekend geworden: 'Het lot van onze tijd wordt gekenmerkt door rationalisatie en intellectualisering en, bovenal, door onttovering van de wereld.' Terwijl Weber vooral wilde waarschuwen voor de gevaren van steeds toenemende bureaucratisering en de overtuiging dat we door berekeningen alles kunnen heheersen, is de term onttovering ('Entzauberung' in het Duits, 'disenchantment' in het Engels) een eigen leven gaan leiden. Onttovering wordt dan uitgelegd als het gevolg van reductionisme: het terugbrengen van de werkelijkheid tot het meetbare. Anderen⁽¹⁰⁾ zetten daartegenover: 'When you understand all about the sun and all about the atmosphere and all about the rotation of the earth, you may still miss the radiance of the sunset. There is no substitute for the direct perception of the concrete achievement of a thing in its actuality.'

Aan pogingen tot herbetovering geen gebrek. Zo zijn er onderzoekers die hun werk een nieuw-religieuze dimensie willen geven. Wat bij collega's meestal niet goed valt. Hét voorbeeld van *re-enchantment* is de theorie die de Britse celbioloog Rupert

Sheldrake begin jaren tachtig van de twintigste eeuw formuleerde. Hij sprak van morfische resonantie. Daarbinnen functi-
oneren niet de ketens van oorzaak en gevolg die de onderzoeker tot in allerlei processtapjes kan beschrijven, maar is er (in de evolutie bijvoorbeeld) sprake van invloed van het gelijke op het gelijke los van de afstand en zonder overdracht van energie. Een voorbeeld helpt om duidelijk te maken wat hij bedoelt: toen begin twintigste eeuw melkflessen in Engeland een kartonnen dop kregen ontdekten mezen, schijnbaar onafhankelijk van elkaar, overal dat ze die sluiting kapot konden pikken om zo bij de melk te komen. Later gebeurde dit ook in andere landen. Sheldrake: 'Het zich ontwikkelende organisme stemt af op de morfische velden van zijn soort en put zo uit een gezamenlijk opgebouwd of collectief geheugen.' Onderzoekers konden er ondanks herhaalde proeven niets mee en het leverde hem een lemma op in de encyclopedie van de vereniging tegen kwakzalverij. John Maddox, redacteur bij het gezaghebbende tijdschrift *Nature*, noemde hem een pseudo-wetenschapper.⁽¹¹⁾

Terwijl geleerden lacherig doen over Sheldrake blijft hij wijzen op iets wat in zijn ogen wonderbaarlijk (of duister) is in de natuur: het zelfordenende vermogen van systemen -met inbegrip van moleculen, kristallen, cellen, weefsels, organismen en gemeenschappen van organismen. 'De manier waarop eiwitten in cellen worden gerangschikt, de manier waarop cellen zich rangschikken in weefsels, weefsels in organen en organen in organismen, is niet geprogrammeerd in de genetische code.' Met andere woorden hoe de eikel een eik wordt is niet duidelijk. Het is in essentie eenzelfde soort raadsel als dat van de levenskracht waarvoor de vitalisten zich geplaagd zagen en die in een